

Article

A Escola Superior de Arte Dramática de Galicia no sistema teatral galego. Ferramentas para unha análise

Manuel F. Vieites¹
ESAD de Galicia / Universidade de Vigo

¹
O autor forma parte do grupo de investigación ESADg-GIO1-DDPE.

It is certainly meaningful that theatre associations with remarkable importance in the history of Galician theatre made a reference to schooling in their denomination. This was the case of the Galician Regional School of Declamation in 1903, the National Conservatoire of Galician Art in 1919, the Galician Dramatic School in 1922 and again in 1978. They fulfilled important functions in the configuration of our theatrical system as it has been already shown in numerous essays. The idea of a School or Conservatoire was always present in the declarations and writings of different agents of the system, and it has been a constant demand, especially in the periods of more intense activity, particularly since the first editions of the Ribadavia festival. No matter how –and at some point the whole process should be explained in more detail–, the fact is that on June 6th 2005, the Galician Government published a decree for the start-up of the Galician School of Dramatic Art in Vigo. In this article we will explore an analytical model to consider functions, responsibilities, interactions and transfers through the lens of what we define as a systemic turn.

Keywords

Theatre Education
Acting
Scenography
Dramaturgy
Stage Direction
Systemic Turn

Palabras clave

Educación teatral
Interpretación
Escenografía
Dramaturxia
Dirección escénica
Xiro sistémico

*Abstract**Resumo*

Certamente é significativo que agrupacións escénicas con notable transcendencia na historia do teatro galego tivesen vocación escolar, cando menos nominalmente. Así aconteceu coa Escuela Regional Gallega de Declamación

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

de 1903, co Conservatorio Nazonal de Arte Galego de 1919, coa Escola Dramática Galega de 1922 ou coa Escola Dramática Galega de 1978. Cada unha delas cumpriu funcións substantivas na configuración do noso sistema teatral que xa teñen sido obxecto de estudo. A idea de Escola ou de Conservatorio estivo sempre presente nas declaracións e escritos de axentes diversos do sistema, e vai ser unha demanda que se manteña no tempo, especialmente nas épocas de maior actividade, moi especialmente a partir dos primeiros encontros de Ribadavia. Sexa como for —e nalgún momento haberá que explicalo máis polo miúdo—, o certo é que con data do 6 de xuño de 2005, a Xunta de Galicia crea a Escola Superior de Arte Dramática en Vigo, e neste artigo queremos propoñer un modelo de análise para calibrar funcións, responsabilidades, interaccións e transferencias a partir do que denominamos xiro sistémico.

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

2

Foi Carlos Casares quen en 1998 poría en marcha aquela Comisión Técnica de Teatro, e quen asumiu persoalmente a xestión en defensa da creación da Escola, como Presidente do Consello da Cultura Galega.

Introdución

Na área de coñecemento que xera a educación na súa historia (Costa 2010), e na mesma a educación teatral (Vieites 2014a, 2014b), está aínda por escribir a historia da educación teatral en Galicia, a pesar dalgúns primeiras achegas ao campo (Vieites 2012, 2014c); dentro dela cobra importancia a historia da educación teatral superior no seu conxunto e na súa diversidade, onde habería que situar múltiples historias vinculadas coa formación dos profesionais do teatro ou da educación teatral, territorios nos que xa contamos con algúns estudos que mostran liñas posibles de traballo futuro (Salgueiro 1993, 1997; Vieites 1993, 1997, 2000; Rodríguez López-Vázquez 2001; Solveira 2006; Biscaíño 2007; López Silva 2015). De igual xeito, na hora de considerar a historia da Escola Superior de Arte Dramática de Galicia, sería ben interesante rastrexar, documentar e analizar as diferentes propostas que se fan ao longo de todo o século XX, que comezan con aquela Escuela Regional Gallega de Declamación [sic], cunha decidida vontade escolar que non se chegaría a desenvolver (Vieites 2006a), e veñen culminar co Informe que presenta en 1998 o Consello da Cultura Galega desde a Comisión Técnica de Teatro (*Escola Superior de Arte Dramática de Galicia. Proxecto*), e que, grazas ao bo facer de Carlos Casares,² vai ser unha das causas fundamentais para a posta en marcha da ESAD en 2005.

Como se dixo, algunhas das máis importantes compañías que inician a andaina contemporánea do teatro galego levan na súa denominación esa vontade escolar, que non é unha escolla inocente, e menos no caso do Conservatorio Nazonal, á fronte do que nun primeiro momento temos a Fernando Osorio, tal vez un dos primeiros creadores escénicos con formación académica específica que exerce a súa profesión en Galicia, aínda que por pouco tempo (Castiñeira 2013; Biscaíño 2017a, 2017b).

Sobre aquelas primeiras demandas e propostas verbo da necesidade dunha educación teatral superior regulada xa se fixeron algunhas achegas (Vieites 2003, 2005a), pero hai traballo abondo pendente. E na propia historia da ESAD de Galicia queda moito por desvelar e revelar, para deitar a un lado algúns tópicos e mesmo non poucas informacións erradas en relación á súa xénese e desenvolvemento, mesmo no campo das infraestruturas actuais. Un fío argumental ao que habemos volver en breve, para, como propoñía Herodoto, ‘evitar que con el tiempo caiga en el olvido lo ocurrido’ (2006: 69) ou se constrúan historias alternativas en tempos nos que a ‘postverdade’ está tan asentada nas mentes máis posmodernas, pero tamén para deixar constancia de tantas e tantas cousas como aconteceron entre 1997 e 2005, tempo de xestación, e entre 2005 e o día de hoxe, tempo de posta en marcha, partindo da experiencia e do relato de persoas que dun xeito ou doutro participaron e aínda participan neses dous procesos, contando igualmente cunha cada vez maior base documental.

Son pois máis de 20 anos de historia, que invitan a esa reflexión e a esa análise demorada para as que neste traballo abordaremos algunhas cuestións relevantes especialmente de carácter teórico e metodolóxico, pois teñen que ver coas dinámicas sistémicas que a existencia mesma da ESAD poida ter xerado no noso campo teatral, sen esquecer o feito de que desde 2009, en que sae a primeira delas, son xa nove as promocións que se teñen graduado no centro. De igual modo tampouco queremos

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

3

Lembramos que o escritor e dramaturgo Percy MacKaye desenvolveu en traballos como *A Civic Theatre* (1912) propostas tan importantes como a do teatro como servizo público.

deixar de considerar se todo iso non acabará por propiciar un cambio de mentalidade asentado nun cambio cultural, que inaugure un tempo novo no teatro galego, tan necesario. Seguindo as reflexións de Cándido Pazó, nun dos traballos máis lúcidos que se teñan escrito sobre a profesión teatral, en 2005 teríamos iniciado en Galicia un ciclo marcado polos ‘tempos da formación’ (1998: 154), sobre os que Pazó indicaba que ‘os tempos da formación non chegarán mentres non estea ó alcance de todo aspirante a actor a posibilidade de comezar a súa andaina nunha institución pedagóxica que, dunha forma regular e exhaustiva, o dote dun conxunto de coñecementos, métodos e habilidades que o poñan no camiño de potenciar e optimizar o seu *talento* e exercitar fructiferamente o seu *oficio*’ (1998: 154), destacando que ‘os tempos da formación non chegarán mentres este uso non sexa a norma, complementada coas máis brillantes e desexables excepcións’ (1998: 154).

A poderosa lóxica invocada por Cándido Pazó, que é a dominante en moi diferentes países en que as ocupacións do teatro están plenamente desenvolvidas, e se entenden como verdadeiras profesións, con todo o que iso implica, precisa doutra lóxica máis estrutural, para concibir os teatros como casas de teatro (MacKaye 2015),³ como espazos laborais que acollan os profesionais formados para desempeñar e desenvolver as funcións que toda casa de teatro debería cumprir (Vieites 2017). Tal acontece na sanidade, na medicina, na obra civil ou na hostalería, ámbitos en que os diferentes niveis de formación e cualificación profesional teñen un referente concreto nos cadros de persoal de centros ou empresas. En Galicia esa lóxica quebra en tanto o sistema teatral, pero tamén o cultural, presenta graves eivas na súa configuración, como iremos vendo (Figuroa 2010).

Nesa dirección, facer unha análise, sequera tentativa, do que foron estes trece anos de existencia, en relación cos sistemas dos que a ESAD forma parte, tamén pode e debe axudar a formular retos e desafíos no futuro inmediato e calibrar adecuadamente o mellor axuste posible do centro ao seu contorno sociocultural, sen deixarse levar, en ningún caso, pola crecente deriva tecnolóxica e instrumental, que refugando a perspectiva socio-crítica (Pérez Gómez 1993; Gimeno Sacristán 2005; Morin 2016), aspira a converter a educación en instrución básica de operarios competentes (ou creativos eficaces), como denunciaron autoras como Adela Cortina en traballos tan interesantes como ‘El futuro de las humanidades’ (2013). Partindo do feito de que vivimos nunha sociedade na que cada día cobra máis forza o concepto de educación ao longo de toda a vida, mesmo nunha perspectiva profesional (Finlay 2008), interesa pensar o alcance dunha formación inicial que, como acontece noutros ámbitos e volvendo ao expresado no parágrafo anterior, debería ter continuidade e permanencia na transición á vida activa das tituladas e titulados. Pois a deriva instrumental e tecnolóxica, asentada en modelos neoliberais que buscan a eficiencia e a eficacia, provoca unha verdadeira ‘descontextualización’ da formación, para un teatro igualmente acontextual e ‘descontextualizado’, asentado nun formalismo banal e nunha radicalidade aparente e de cerna posmoderna; unha deriva que explica que áreas de coñecemento fundamentais para explicar o teatro nas súas esencias teñan desaparecido do currículo, e poderíamos falar, por exemplo, da socioloxía do teatro na que teñen realizado achegas substantivas Burke (1945), Goffmann (1959), Luckmann (1996) ou Shevtsova (2009), fundamentais para comprender o concepto de acción dramática, base da conduta dramática, que pola súa vez serve de asento ás condutas replicadas das que parte a expresión teatral.

Non queremos agora analizar o rol que a ESAD veu desempeñando como axente que no campo cultural alenta moi diferentes liñas de traballo

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

4

Partimos da idea que de ideoloxía nos ofrece Terry Eagleton no seu coñecido estudo (1997).

que se abriron nestes apenas trece anos que leva funcionando, se ben a maioría non se teña consolidado por falta dos apoios necesarios. Así, por exemplo, durante anos celebrouse o denominado 'Escénika. Campus Internacional de Verán', que permitiu traer a Vigo profesoras e profesores de prestixio en moi diferentes disciplinas. O enfoque deste traballo é outro, máis orientado a analizar, explicar e, como consecuencia, fomentar, unha maior conciencia do que implica na perspectiva sistémica a existencia dun centro como a ESAD de Galicia, que na súa promoción e desenvolvemento esixe liñas de traballo moi específicas no eido das políticas educativas e culturais promovidas polas administracións, sexa a local, a provincial, a autonómica ou a estatal, mesmo sen esquecer a europea (facilitando o acceso a programas de colaboración como Europa Creativa que hoxe controlan grandes 'lobbies', atraídos polo financiamento dispoñible).

Interesa entón analizar agora aquelas áreas de traballo que, desenvolvidas desde a ESAD, maior incidencia poderían ter na mellora do noso teatro, deixando para mellor ocasión o relato de efemérides e eventos tan interesantes como conferencias, presentacións, coloquios, espectáculos creados e difundidos, xornadas, congresos, cursos de formación, plans de actualización didáctica, seminarios e outras actividades, pois certamente foi moito o que se fixo en tan pouco tempo. Tampouco imos realizar unha análise de resultados, aínda que non podemos esquecer que nestes trece anos de vida naceron novas compañías que xa contan cunha traxectoria contrastada; que as series da galega (e doutras canles televisivas) fóronse enchendo de caras que podemos ver nas orlas das diferentes promocións pero tamén de escenógrafos que deseñan espazos ou vestiario; que nos Premios María Casares e nos Premios da Cultura Galega foron emerxendo nomes vinculados coa ESAD, do mesmo xeito que en premios de literatura dramática como o Rafael Dieste, o de Teatro Radiofónico ou o Abrente comezan a asomar os nomes de dramaturgas e dramaturgos formados no centro, para alén de que os seus textos tamén se vaian estreando en diferentes compañías. A nómina de directoras, dramaturgas, escenógrafas e actrices, tamén no xénero masculino, está aí.

Como non enfocamos este traballo nunha perspectiva nominal, para encher as súas páxinas de nomes e referencias, queremos centralo na análise dalgunhas cuestións que consideramos urxentes por canto implican unha forma diferente de entender o sistema e o seu funcionamento, en tanto a ESAD ten por forza que provocar novas dinámicas, mais cómpre analizar as condicións materiais e mesmo ideolóxicas (pois sempre reflicten unha 'idea de escola')⁴ en que esas dinámicas se poden e deben xerar. Unha forma diferente de asignar significado e funcións a un axente importante do sistema que só poderá asentar a súa lexitimidade e camiñar con paso firme na súa institucionalización, e, en consecuencia, dotarse do capital simbólico suficiente, na medida en que as administracións educativas e culturais entendan o seu rol como elemento substantivo e/ou (im)prescindible dun sistema, ou en varios, e o potencien adecuadamente.

Comezaremos a nosa exposición definindo o *marco teórico* no que nos situamos para considerar conceptos como sistema, institución e 'cultura', e concretar o significado que se lles atribúe neste traballo, partindo no primeiro caso dos desenvolvementos e aplicacións da chamada Teoría Xeral de Sistemas (Bertalanffy 1950, 1976), das ciencias sociais no segundo (Hodgson 2006) e da teoría e a historia da educación no terceiro (Escolano Benito 2002). A continuación, nunha breve presentación do *estado da cuestión*, enfiaremos algúns fitos no que ten sido 'o ciclo de vida' da ESAD de Galicia nos últimos trece anos, sen deixar de ter en conta os procesos internos do propio

campo teatral nunha época de forte crise económica que ten influído negativamente nese ciclo, para despois, no eido dos *resultados*, considerar as que poidan ter sido achegas ao desenvolvemento do sistema teatral galego, sen esquecer en ningún caso eivas, atrancos ou problemas que teñan dificultado os seus procesos e en consecuencia o seu propio desenvolvemento. Remataremos cun apartado de *conclusións* onde sinalaremos os que, na nosa opinión, son retos fundamentais para a plena consolidación do centro como axente activo nos sistemas dos que forma parte.

Institución, sistema e cultura

Como sinalaba o profesor Mario Bunge, na análise da realidade, física ou social, podemos partir do principio de que ‘toda cosa concreta es un sistema o un componente de un sistema’ (2002: 60), e así unha escola é un compoñente, un elemento, do sistema educativo, do mesmo xeito que un hospital ou un centro de saúde o son do sistema sanitario, no que desempeñan funcións, unhas veces comúns e outras máis específicas e propias segundo cada caso. Falando das que nos anos oitenta do século pasado se consideraban emerxentes ‘ciencias dos sistemas’, Miguel Martínez Miguélez sinalaba como ‘todas buscan la configuración estructural sistémica de las realidades que estudian’ (1989: 80), invitando en cada caso a definir o sistema a partir dos seus elementos tanto substantivos como secundarios, pois todos teñen unha función para que a metáfora orgánica teña sentido, e a partir deles describir as redes que conforman con todas as interaccións posibles. A defensa que fai o profesor Bunge do que denomina ‘cosmología sistémica’ (2002: 54) non deixa de relacionarse co concepto de complexidade, sobre a que Edgar Morin, notable defensor da ‘virtud sistémica’ (1996: 42), tentaba unha definición posible ao explicala como ‘una cantidad extrema de interacciones e interferencias entre un número muy grande de unidades’ (1996: 59).

Como dirá Niklas Luhmann, baixo a denominación común ‘teoría xeral de sistemas’ atopamos investigacións moi diversas (1990: 49), en campos tan variados como a socioloxía, a antropoloxía ou a psiquiatría, que van achegando a un marco común algúns conceptos especialmente relevantes, como manifestaba Bateson (1990: 122). Entre eles podemos destacar os de elemento, función, proceso, relación, contorno, produto, estrutura, rede ou límite.

Fernández Torres (2000) ou Fernández Vieites (2010) teñen considerado as posibilidades de estudar o campo teatral na súa configuración sistémica partido da Teoría Xeral de Sistemas (TXS), e máis recentemente Vieites (2017) ofrece unha síntese na que tamén incorpora algúns traballos propios (2007, 2010), para explicar a visión do campo teatral desde a perspectiva da TXS. Partindo dunha interesante proposta do segundo autor, este último propón considerar o sistema teatral na análise de axentes, procesos, produtos, institucións ou finalidades, para, seguindo o profesor Martínez Miguélez, mostrar a dimensión molar da realidade (1989: 81), ou, como dirá Morin na súa defensa do paradigma da complexidade, buscar unha ciencia ‘adecuada a su objeto’ (1996: 81). Tamén teremos en conta que o obxecto desa mirada científica, a ESAD, pertence, pola súa natureza e funcións, a dous sistemas como son o educativo e o teatral, e mesmo poderíamos dicir que tamén forma parte do sistema cultural, que cabe visionar nunha dimensión macro en tanto ao seu abeiro se poden agrupar varios subsistemas ou sistemas menores; así, da mesma maneira que co termo ‘multiverso’

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

5

A conformación do universo, no que diversos elementos, de nebulosas a galaxias, manteñen una relación asentada na gravitación e na materia escura ofrece unha poderosa imaxe para analizar o funcionamento do campo cultural.

definimos a existencia de múltiples universos na realidade física do cosmos, cabería falar dunha sorte de 'multisistema', ou macrosistema cultural do que formaría parte o sistema teatral. A complexidade do problema aumenta en canto emerxen as cuestións culturais e (socio)lingüísticas, o que nos obriga a considerar se existe un único sistema, que opera en diferentes linguas, ou se cada lingua configura o seu propio sistema.⁵

No campo educativo un dos primeiros en chamar a atención sobre a posibilidade de ler tal realidade desde o prisma sistémico foi o profesor Alejandro Sanvisens (Gros Salvat 1996), e posteriormente Antoni J. Colom afondou nalgunhas propostas por el mesmo presentadas (2002), se ben xa por volta de 1981 Gonzalo Gómez Dacal consideraba o funcionamento do centro educativo desde a perspectiva da TXS, aínda que moi mediatizada polo que naquela altura se coñecía como 'pedagogía por obxectivos', máis centrada nunha eficacia e nunha eficiencia de signo cuantitativo (Gimeno Sacristán 1988). Na perspectiva sistémica, o centro é un axente, en tanto elemento do sistema, pero adquire igualmente a condición de institución, en tanto a escola recibe da sociedade o mandato de cumprir unha función social e cultural, cal é a de formar as novas xeracións a través de procesos de socialización e de enculturación, e nesa mesma dirección cabería considerar a ESAD de Galicia, ben que a súa función sexa a de formar profesionais cun elevado nivel de cualificación. De igual maneira, en todo sistema teatral hai outros elementos, ou axentes, que tamén adquiren a condición de institucións, en tanto desenvolven funcións especialmente relevantes para o propio sistema, e así se poden considerar teatros e mesmo compañías, como pode ser o caso do Centro Dramático Galego ou o Salón Teatro, como tamén o foron a Sala Galán ou a Sala Nasa.

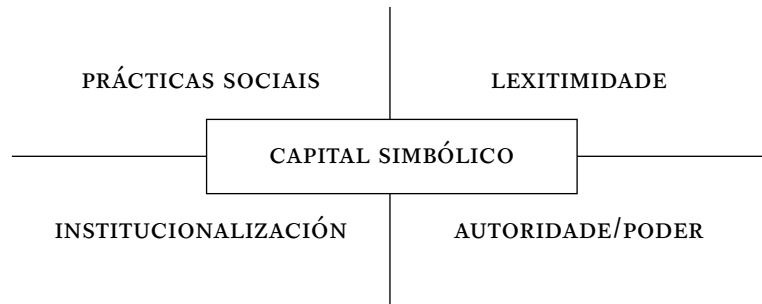
O concepto de institución pode abordarse desde diversas perspectivas e marcos disciplinares, mais para os obxectivos do presente traballo paga a pena considerar as tres liñas que propoñía Dubet. Na primeira, moi asentada na antropoloxía, a institución vén sendo unha práctica social rutiñeira ou ritualizada; na segunda, máis asentada na socioloxía, as institucións serían 'un conxunto de marcos y procedimientos constituyentes de la soberanía', e na terceira tal noción 'identifica las instituciones con organizaciones y empresas beneficiarias de una antigüedad legítima' (Dubet 2007: 40). As tres opcións servirían, de partida, para considerar a ESAD como institución en tanto na súa esencia establece prácticas sociais moi determinadas, que poden dotar de poder e capital ás persoas que participan nas mesmas, o que finalmente pode darlle un grao de lexitimidade determinado en cada momento histórico, en función do capital simbólico acumulado e do grao de institucionalización acadado.

Dous sociólogos, Berger e Luckmann, nun traballo excepcional (1967), consideran conceptos fundamentais na análise da realidade social como son os de 'institución', 'institucionalización', e 'lexitimación', por canto refiren procesos por medio dos cales a través de certas estratexias e formas de facer, organizacións ou entidades logran, ou conseguen que se lles outorguen, determinadas cotas de poder para realizar accións concretas, en ocasións de forma exclusiva. Tempo atrás Gramsci tamén fixera interesantes achegas ao estudo da realidade sociocultural con conceptos como 'hexemonía', sobre os que han volver autores como Terry Eagleton para sinalar que 'la legitimación se refiere al proceso por el que un poder dominante afianza en sus súbditos al menos un consentimiento tácito de su autoridad' (1997: 82), proceso no que teñen especial relevancia conceptos como 'capital' ou 'capital simbólico', debidos a Pierre Bourdieu (1988, 1995).

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

Considerando todo o que vimos de dicir, poderíamos mostrar, de modo hipotético e nunha primeira formulación tentativa,⁶ a interacción dos conceptos citados mediante a figura 1, se ben a análise pode resultar sumamente complexa pois as variables propostas poden lerse de modo diverso.⁷ Así, de partida as prácticas sociais poden contar cun maior ou menor nivel de lexitimidade en función de parámetros moi variados, o que incide nas outras variables. Non interesa agora por tanto proceder en modo analítico senón mostrar ferramentas que posibilitarán unha maior comprensión da realidade obxecto de estudo cando o proceder analítico se active.

Fig. 1. Variables na configuración institucional. Elaboración propia

6

Debemos insistir na dimensión tentativa da proposta, que só se poderá considerar viable a partir da súa falsación nalgúns traballos empíricos, que seguramente contribúan a reformulala e axustala, ou simplemente a desbotala.

7

Os cinco valores propostos poden distribuírse doutro xeito mostrando influencias e interaccións entre eles.

Todos estes conceptos poderosos, polo seu potencial analítico e explicativo, son especialmente relevantes na hora de situar un centro de formación oficial nos sistemas de pertenza, e volvemos entón á proposta de Fernández Vieites (2010), retomada por Vieites (2017: 195), para situar a ESAD de Galicia, cando menos, como axente do sistema, e en relación a outros axentes, procesos, produtos, institucións e funcións, se ben a proposta podería aumentar a súa complexidade ao considerarmos outras estruturas sistémicas situadas na súa contorna, como a política ou a cultural. Sirva para esta nosa primeira aproximación a un tema que nos convoca, como historiadores da educación, ter en conta que un centro educativo como a ESAD de Galicia debe ser considerado como un axente do sistema, con posibilidades e mesmo coa obriga de se converter en institución, e en tal status deberá cumprir determinadas funcións, desenvolver determinados procesos, xerar produtos concretos, e manter unhas relacións con outras entidades e institucións, sexa por imperativo legal, en tanto así o esixa a normativa educativa vixente, sexa polas demandas dos seus grupos de interese, sexa por acordos da súa comunidade educativa trasladados ao Proxecto Educativo de Centro. Máis adiante volveremos sobre todo isto, para tentar ampliar o foco e a profundidade da perspectiva ofrecida polos autores antes citados, e poderemos formular a complexidade implícita na consideración sistémica da ESAD de Galicia.

O concepto de cultura, entendido desde a perspectiva da xeración de diferentes formas de discurso, foi aplicado con enorme éxito ao campo da educación para referir as denominadas como cultura científica, cultura normativa ou cultura empírica que xeran os sistemas, pero tamén os seus axentes, en especial os centros educativos, e para o campo especificamente teatral xa se ten publicado algunha achega importante (Vieites e Solveira 2018), se ben nesta nosa contribución propoñemos, como antes se dixo, considerar a complexidade invocada para falar das culturas nunha perspectiva moito máis global e polo tanto tamén máis reveladora. Pois en efecto as culturas poden entenderse e estudarse a partir de diferentes prismas,

comezando polos axentes que as xeran e difunden. Nesa perspectiva, o propio sistema teatral galego ten as súas propias culturas, que poden ser analizadas todas elas ao abeiro dos que Villegas, seguindo a Gramsci e a Foucault (1997: 99), consideraba discursos presentes en calquera dominio teatral: hexemónicos, desprazados, marxinais e sometidos, unha visión sobre a que Xoán González-Millán (2000) tamén ten feito algunha achega ben interesante na hora de analizar como opera a hexemonía e a contra-hexemonía na esfera pública.

Nesa produtividade discursiva participa a ESAD, en ocasións de forma corporativa, pero noutras mostrando unha manifesta diversidade en tanto o seu profesorado tamén xera discursos moitas veces contrapostos entre si. Nesa perspectiva tamén se pode analizar ata que punto o discurso académico ou educativo da ESAD se ten convertido ou non nun discurso dominante, fronte aos discursos doutras axencias formativas que nos primeiros anos de existencia do centro cuestionaron o seu rol como centro de referencia, nunha loita soterrada pero certa pola hexemonía e a lexitimidade, un feito que dá conta da complexidade do problema.

A ESAD de Galicia como proxecto en proceso

Atendendo á información contida na lexislación aplicable e nos documentos programáticos do propio centro,⁸ podemos dicir que a Escola Superior de Arte Dramática de Galicia foi creada mediante o Decreto 145/2005 do 2 de xuño (*Diario Oficial de Galicia* do 6 de xuño). Medio ano despois o Decreto 42/2006, do 23 de febreiro (*Diario Oficial de Galicia* do 13 de marzo), modificaba o anterior Decreto 145/2005, e a Escola Superior de Arte Dramática pasaba a denominarse Escola Superior de Arte Dramática de Galicia. A Escola iniciaba a súa andaina no curso escolar 2005-2006 cun claustro integrado polos docentes Eduardo Alonso Rodríguez (Vicedirector), Antonio F. Simón Álvarez Pérez, Afonso Becerra Arrojo, Cristina Domínguez Dapena, Cristina González Domínguez, Daniel González Salgado, Mónica Groba Lorenzo, Mar Montenegro Prado (Xefa de estudos), Norma Rodríguez González (Secretaria), Ricardo Solveira Díaz e Manuel F. Vieites García (Director).

Os traballos para a posta en marcha comezaran en xaneiro de 2005, a cargo dunha comisión coordinada por Juan Durán Alonso, na que participaron Manuel Guede Oliva, Damián Álvarez Villalaín, Eduardo Alonso e Manuel F. Vieites, e que en menos de seis meses realizaría todos os traballos necesarios para iniciar o curso en setembro dese mesmo ano, desde a colaboración na selección do profesorado até a elaboración do currículo e do correspondente decreto de ordenación das ensinanzas, sen esquecer o proceso de deseño básico para a convocatoria das probas de acceso.

Naquel primeiro curso escolar 2005-2006 comezaron a impartirse as especialidades de Dirección escénica e Interpretación (no seu percorrido textual), mentres que a de Dramaturxia e estudos teatrais comezaría no 2008-2009, e a de Escenografía en 2009-2010, estudos regulados no Real Decreto 754/1992 e desenvolvidos no plano curricular para a Comunidade Autónoma de Galicia no Decreto 220/2005, do 7 de xullo. Nun período breve de tempo, a ESAD configuraba unha oferta educativa completa, e que en certo modo reproducía o esquema de traballo que se facía público no informe do Consello da Cultura Galega (1998: 28), e que pouco despois recuperaríase Vieites (2005b).

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

9

Ocupábase un edificio construído anos atrás para albergar un centro orientado a ofrecer ensinanzas de formación profesional no eido da industria conserveira, que nunca acabou por abrir. Entre 2003 e 2004 estivo ocupado polo Instituto Politécnico de Vigo nun momento en que neste centro se facía unha importante ampliación.

10

O edificio conta cunha poderosa fachada en granito gris, orientada á rúa Tomás Alonso, e constitúe un exemplo da mellor arquitectura industrial da cidade.

A Escola comezou as súas actividades nas instalacións do Instituto de Educación Secundaria Audiovisual de Vigo, que tamén se poñía en funcionamento no mesmo ano.⁹ No curso escolar 2007-2008 utilizáronse unha parte das instalacións do CEIP Virxe do Rocío, e no curso escolar 2008-2009, tamén se utilizaron as instalacións da antiga Escola Infantil Cristo da Vitoria, polo que durante un breve período de tempo as actividades docentes se desenvolveron en tres espazos diferentes, sen que tal circunstancia alterara o normal desenvolvemento das actividades.

Na presentación dos dous centros que iniciaban andaina naquel verán de 2005, celebrada un 23 de xullo, na que xa era sede do IES Audiovisual, o Conselleiro de Educación, Celso Currás Fernández, anunciaba non só a ampliación que se estaba realizando no centro, por un total de 2.575 metros cadrados, senón una nova ampliación para que a ESAD se situase definitivamente naquelas instalacións compartidas e nas que estaban pendentes de iniciar a partir dun estudo feito pola unidade técnica da Consellería. Non obstante, a finais de agosto de 2005 visitaba o centro a nova Conselleira de Educación, Laura Sánchez Piñón, acompañada do Director Xeral de Educación, Antonio Vázquez, e tomaban a decisión de descartar aquela ampliación anunciada e construír unha sede adecuada á natureza do centro. A procura dun local axeitado para a ESAD comezara tempo atrás, sendo alcalde Ventura Pérez Mariño e concelleiro de educación Xulio Calviño, e nalgún momento barallouse a posibilidade de utilizar a vella fábrica de motores de Barreras¹⁰ xunto con algunhas outras instalacións en desuso do asteleiro, opción que, se ben era óptima no plano patrimonial, tiña outros inconvenientes de tipo urbanístico. Finalmente desestimouse a proposta e sería o propio Xulio Calviño, xa na oposición, e sendo alcaldesa Corina Porro (firme defensora do centro aínda hoxe), quen propoñería terreos no barrio novo de Navia, onde finalmente se situaría o centro.

En xaneiro de 2006, o Director Xeral de Educación, Antonio Vázquez, visitaría as instalacións do Institut del Teatre de Barcelona coa finalidade de tomar contacto coas especificidades dun centro de formación teatral, e logo daquela visita, e doutros informes realizados pola unidade técnica baixo a coordinación do Secretario Xeral da Consellería, Benito Fernández Rodríguez, comezaría o proceso que culminaría co deseño da sede definitiva da ESAD, e coa construción da primeira fase, un edificio ao que se trasladaba a escola entre decembro de 2009 e xaneiro de 2010. Unha sede que, segundo proxecto aprobado pola propia Consellería, consta de tres edificios, incluíndo un teatro con talleres e almacéns e dous edificios con aulas e outros servizos. A día de hoxe están por construír o teatro e un segundo edificio de aulas.

En setembro de 2010, e con motivo do desenvolvemento da Lei Orgánica de Educación, iniciábase a implantación dun novo currículo derivado do Real Decreto 630/2010 e da Orde do 30 de setembro, que regulaba os así denominados ‘estudos de grao en arte dramática’ en función do establecido no Real Decreto 1614/2009 que regulaba as ensinanzas artísticas superiores ao abeiro do disposto na antedita LOE. Con todo, en xaneiro de 2012 unha sentenza do Tribunal Supremo destacaba que, atendendo ao establecido na LOE, que definía os tales estudos como superiores, non cabía a denominación de ‘estudos de grao’, en primeiro lugar porque unha norma de rango inferior (RD 1614/2009) non pode modificar una norma de rango superior (LOE), e en segundo lugar porque os ‘estudos de grao’ son titulacións universitarias, e só se poden ofrecer desde universidades. Veláí unha das razóns polas que desde hai anos, a ESAD de Galicia vén reclamando

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

11

Unha das cuestións máis recorrentes tiña que ver coa condición 'galega' da escola, e co rol que a tradición teatral do país puidese desempeñar en todo o proceso. Unha cuestión aínda pendente de resolver.

12

A ESAD de Galicia é unha das poucas escolas do Estado en ofrecer as tres especialidades contempladas na lexislación vixente: Dirección escénica e dramaturxia, Escenografía e Interpretación.

a súa adscrición á universidade, e máis concretamente á Universidade de Vigo, para poder desenvolver plenamente as súas funcións, pero tamén para ocupar o lugar que lle corresponde se atendemos ao modo en que están ordenadas estas ensinanzas na inmensa maioría dos países do mundo, de Estados Unidos a China, e da República Arxentina a Finlandia. Para lograr esa adscrición a ESAD vén participando na Plataforma Galega para a Integración das Ensinanzas Artísticas Superiores na Universidade, e igualmente nunha Plataforma Estatal (PEASU 2012; Carrera 2014).

Como adoita acontecer noutros campos da creación artística, a posta en marcha da Escola suscitou diferentes comentarios e visións, quer de forma individual (Pascual 2005)¹¹ quer colectiva. Así, a Asociación de Actores e Actrices de Galicia (Pazó 2005) entendeu que debería ter algún rol que desempeñar na posta en marcha do centro, se ben a lexislación aplicable, a relativa á creación de centros públicos de ensino, establecía con claridade o procedemento a seguir, tamén na selección de profesorado e nos criterios de acceso á función docente. Pois en efecto un centro como a ESAD, público e oficial, é o que é, e como escola de educación regulada e formal debe seguir na súa organización e funcionamento todo o establecido na lexislación aplicable, que non é preceptiva noutros espazos de educación non formal, desde as aulas de teatro (municipais ou universitarias) ata as academias de moi diverso signo, nas que son posibles actuacións máis discrecionais. Certamente non cabe dicir que a creación da ESAD xerese polémica, ou se a houbo cando menos non transcendeu de forma notable á esfera pública, pois na profesión existía unha clara conciencia da súa necesidade, ben que a profesión entendese que se deberían ter seguido outros protocolos, especialmente na designación da dirección ou na contratación do profesorado. Por iso o tema estivo presente en foros e debates, polo que constitúe tamén un interesante campo de análise e estudo, como diremos (López Silva 2015).

Da peripecia da ESAD nestes anos de existencia, pero tamén naqueles en que determinadas persoas traballaron para a súa creación, podemos enfiar algunhas liñas de traballo, entre as que destacamos as que se sinalan:

- O deseño e realización da estrutura organizativa da esad, na que ten especial relevancia a elaboración de normas externas e internas, unhas desde a administración educativa (decretos, ordes, circulares...) e outras desde o Consello escolar do centro, como poidan ser o Proxecto educativo, o Proxecto curricular, as Normas de organización e funcionamento, así como todos aqueles procedementos derivados da normativa aplicable, relativos a matrícula, avaliación, recoñecemento de créditos, traballos de fin de estudos ou mobilidade de profesorado e alumnado a través do programa Erasmus. Do mesmo xeito hai que considerar os traballos realizados xa desde 2008 para a posta en marcha dun Sistema de Garantía Interna de Calidade, que adquiren relevancia tralo convenio asinado en 2014 entre a Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria e a Axencia para a Calidade do Sistema Universitario de Galicia, para o seguimento e garantía de calidade das ensinanzas artísticas superiores. Traballos que implican unha permanente revisión documental en función de novas normativas e novas necesidades de regulación e supervisión, externa ou interna.
- O desenvolvemento da oferta formativa,¹² tanto a formal, como a non formal, considerando neste último capítulo cursos e seminarios

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

13

Neste caso, o Consello da
Cultura Galega presentaba en 2005
un volume titulado *Arte dramática
e función docente*, con traballos de
Caride, Trillo e Vieites.

que se organizaron ao longo destes anos, nalgúns casos en colaboración coa Axencia Galega das Industrias Culturais e orientados á formación permanente dos traballadores e traballadoras das artes escénicas, quer no plano da creación quer no da tecnoloxía. No ámbito da educación formal, na ESAD aplicáronse nestes 13 anos dous modelos de currículo, o derivado da LOXSE (de setembro de 2005 a 2013) e o derivado da LOE (de 2010 á actualidade). A oferta viuse consolidada nos itinerarios iniciais de dramaturxia, dirección escénica, interpretación textual ou escenografía, e ampliada co de interpretación xestual. Nesta oferta educativa tamén hai que salientar a colaboración da ESAD no desenvolvemento do Máster en Artes Escénicas, que baixo a dirección inicial de Manuel Candelas Colodrón, se puxo en marcha no curso escolar 2009-2010 na Facultade de Filoloxía e Tradución da Universidade de Vigo, o que garantía que o alumnado da primeira promoción, a de 2005-2009, puidese continuar estudos de posgrao.

- A construción do discurso científico, metodolóxico e práctico de todas as materias que foron integrando o currículo, nos dous plans de estudo aplicados (LOXSE e LOE).
- A configuración dos roles do profesorado¹³ e do alumnado, atendendo á natureza das ensinanzas, e moi especialmente considerando o feito de ser unha educación superior, que adquire nova transcendencia en 2010 coa posta en marcha dun novo currículo vinculado cos principios normativos do Espazo Europeo de Educación Superior, que sobre o papel supoñen unha nova consideración dos procesos de ensinanza e aprendizaxe, tamén pola aplicación da unidade de medida coñecida como ECTS, que pon en valor o traballo autónomo do alumnado con asistencia e supervisión do profesorado (Zabalza 2008a, 2008b).
- A creación dunha cultura de centro, con todo o que o termo implica, como explicaba Vieites (2006b).
- A participación activa no proceso de definición e deseño da sede definitiva, favorecida por un diálogo permanente e aberto coa Consellería de Educación e Ordenación Universitaria, así como a ocupación do primeiro edificio da sede definitiva, e as xestións realizadas para a finalización de todo o proxecto.
- A procura de dotacións, infraestruturas, equipamentos e recursos de todo tipo, vinculados con todos os servizos que lle son propios a un centro de tales características, como unha biblioteca de investigación ou aulas con equipo de luz e son, sen esquecer talleres e aulas para a docencia práctica, que deberían funcionar como verdadeiros laboratorios, sexa na interpretación sexa na sonorización.
- A procura dunha organización adecuada á natureza das ensinanzas, que se nun primeiro momento se centrou na creación dun Instituto Superior de Ensinanzas Artísticas de Galicia, a partir de 2009 se orienta a conseguir a adscrición da escola á universidade de Vigo. Nese mesmo ámbito teñen interese as diferentes propostas trasladadas á administración educativa para o desenvolvemento de ámbitos especialmente relevantes, desde a promoción da investigación ata a creación dunha compañía propia de teatro, sen esquecer proxectos para a organización dun centro de documentación teatral ou para a posta en marcha dun seminario de investigación sobre lingua oral.

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

14

O número de actividades, eventos e celebracións realizados ao longo destes trece anos semella a primeira vista realmente elevado, e a súa simple enunciación rebordaría con moito as páxinas dun artigo académico.

· As relacións da ESAD con outros axentes do sistema educativo e do sistema teatral, pero tamén con outras entidades e asociacións, sen esquecer institucións especialmente relevantes, do Consello da Cultura Galega ao Concello de Vigo, pero tamén a Fundación Carlos Casares ou a Academia Galega do Audiovisual. Neste apartado habería que incluír programas e proxectos que foron aparecendo e desaparecendo, sempre en función, as máis das veces, dos recursos dispoñibles,¹⁴ sendo un caso ben exemplar o Proxecto Nós, no que participan escolas de teatro de Galicia, Porto e Lisboa, amais do Centro Dramático Galego, o Teatro Nacional São João de Porto e o Teatro Nacional Dona María Segunda de Lisboa, coa colaboración decidida da Axencia Galega das Industrias Culturais. Estes programas e proxectos dan conta da maior ou menor capacidade da ESAD para desenvolver parcerías con outros axentes.

Con todo o anterior, habería que calibrar o estado do ciclo de vida da ESAD, e aquí partimos do que se ten escrito en torno aos procesos de desenvolvemento dos centros escolares entendidos como institucións (Domingo Segovia e Bolívar Botía 1996), ciclos que tamén se aplican aos propios traballadores de tales institucións, sexan educativas ou non, se ben a literatura dispoñible en relación á función docente é moi ampla e diversa. No caso da ESAD cabería pensar nalgúns fases fundamentais, que denominamos (a) creación e posta en funcionamento, (b) desenvolvemento, (c) asentamento e estabilidade, e (d) plenitude. Fases nas que sempre aparecen crises, de maior ou menor alcance, unhas motivadas por dinámicas internas e outras motivadas por dinámicas externas, e que as máis das veces son positivas, pois como nos lembra Bourdieu ‘una institución en crisis es más reflexiva, está más inclinada a la interrogación sobre sí, que una institución que nada se cuestiona’ (2003: 21). Especial atención ten na análise a fase denominada ‘envellecemento’, porque a idade non debe medirse tan só en relación a cronoloxías senón tamén aos efectos do ‘anquilosamento’, pois esta última é unha dinámica que ten que ver coa maior ou menor capacidade de renovación e innovación, que deixa sentir a súa verdadeira pegada nos procesos de ensinanza e aprendizaxe, no traballo específico dos docentes a pé de aula.

Resultados. A ESAD nunha perspectiva sistémica

De partida, e para os obxectivos deste traballo e doutros que poidan vir despois, cómpre indicar que a ESAD de Galicia é un centro educativo que se debe entender como un axente situado en dous sistemas: o educativo e o cultural. A súa consideración como ‘institución’ en cada un dos sistemas vai depender do grao de lexitimidade que vaia acadando pero tamén do grao de institucionalización, en tanto se lle atribúan responsabilidades e funcións cun carácter central e mesmo exclusivo, e na medida en que o seu capital simbólico vaia reforzando a súa posición e o seu status nos dous sistemas que vimos de considerar. Ao propoñer situalo entre dous sistemas entendemos que desenvolve funcións e responsabilidades nos dous, pois a función da ESAD non se limita á formación de capital humano senón que pode desempeñar algunhas outras, ou moitas outras, segundo os casos, tamén en función do valor que se lle atribúa e do poder que se lle conceda desde as institucións dominantes no sistema, que no caso do educativo e do cultural,

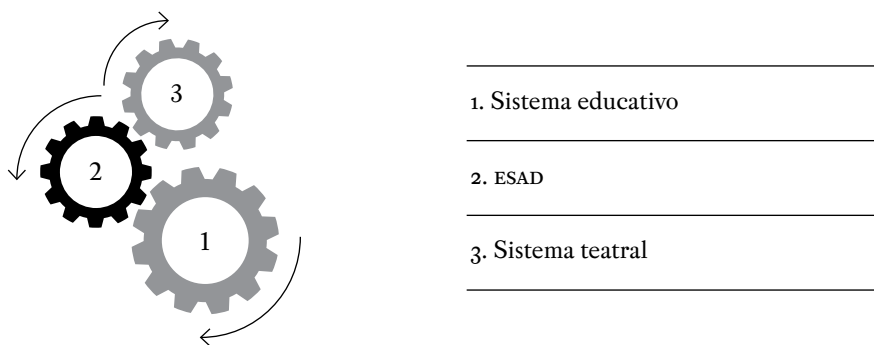
serán as administracións educativa e cultural ou axentes substantivos como as asociacións profesionais.

Nos procesos de lexitimación e institucionalización dun centro educativo como a ESAD de Galicia, así como na recollida e mesmo na propia colleita de capital simbólico, operan cando menos varias instancias, entre as que podemos considerar os usuarios directos (alumnado, profesorado, persoal de administración e servizos), usuarios indirectos (alumnado non oficial, visitantes, colaboradores...), antigos usuarios, administracións educativas, administracións culturais, grupos de interese (onde podemos situar entidades, organismos, asociacións, empresas ou persoas físicas do ámbito educativo, teatral ou cultural, para quen a actividade do centro é significativa, en maior ou menor grao, ou de forma directa ou indirecta), ou a sociedade en xeral.

A lexitimidade, o capital simbólico ou a institucionalización poden analizarse desde diferentes prismas, e o seu grao ou nivel vai depender da idea, valoración ou consideración que todas esas instancias teñan dunha determinada entidade, ou axente dun determinado sistema. Así, por exemplo, é ben doado comprobar que malia ser o Centro Dramático Galego unha institución do sistema teatral, non goza da lexitimidade, do capital simbólico ou da institucionalización necesarias para operar como unha verdadeira 'compañía nacional de teatro', cun grao de autonomía suficiente para desenvolver un programa artístico e sociocultural. O que se ten definido como 'caso Asorey' (ADE 2017; Vieites 2017) é unha mostra do que cabería considerar como institucionalización insuficiente e deficitaria, e outro tanto acontece coa ESAD de Galicia, pero igualmente coa Axencia Galega das Industrias Culturais, que en ningún caso opera como unha axencia de desenvolvemento, como mostra o simple feito de carecer dun plan estratéxico.

Por dicilo e mostralo a partir dun gráfico, podemos ver na figura 2 como a ESAD se sitúa a medio camiño entre os dous sistemas:

Fig. 2. A ESAD e os sistemas. Elaboración propia

As funcións que debe desenvolver a ESAD de Galicia están vinculadas a ambos os dous sistemas, en especial pola natureza da súa finalidade educativa. Pero a diferenza doutros niveis educativos que destacan pola súa dimensión integral e a súa misión propedéutica, as ensinanzas superiores de arte dramática (no grao e no posgrao) teñen unha dimensión finalista, que non é outra que a formación de profesionais, tendo sempre moi en conta canto di a lexislación aplicable en torno ao perfil profesional establecido. Así, por exemplo, a normativa vixente establece para o alumnado que cursa a especialidade de interpretación os seguintes principios:

El perfil definido en la especialidad de Interpretación corresponde al de un artista, creador, intérprete y comunicador de signos que se

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

utiliza a sí mismo como instrumento, integrando sus recursos expresivos, cuerpo, voz y sus recursos cognitivos y emocionales, poniéndolos al servicio del espectáculo. Desarrolla una visión artística personal que se combina con la de otros artistas participando en un proyecto artístico común. Este profesional estará capacitado para el ejercicio de la investigación y de la docencia. (BOE 137, 2010: 48476)¹⁵

Temos pois que unha das funcións esenciais da ESAD de Galicia é a formación de capital humano nos ámbitos da creación, a educación e a investigación, o que implica unha adecuada organización, así como contar cos recursos necesarios para tal empresa. Así se recoñecía no preámbulo do Real Decreto 1614/2009 de ordenación das ensinanzas artísticas superiores, no que podemos ler:

15

A ESAD de Galicia é un dos poucos centros do Estado que conta cun programa básico de formación en investigación escénica e pedagogía teatral.

[...] los centros de enseñanzas artísticas superiores deberán disponer de autonomía en los ámbitos organizativo, pedagógico y económico y corresponde a las Administraciones educativas impulsar y dotar a dichos centros de los recursos necesarios para garantizar el cumplimiento de los principios que sustentan el nuevo espacio común europeo. (BOE 259, 2009: 89743)

En boa medida esas necesidades estaban en plena sintonía co que a norma educativa lles vai esixir aos centros, e no artigo 2, apartado 4, do Real Decreto 630/2010, que regula a nivel estatal os contidos mínimos do título superior en arte dramática, establécese que:

Los centros de enseñanzas artísticas superiores de Arte dramático fomentarán programas de investigación científica y técnica propios de esta disciplina, para contribuir a la generación y difusión del conocimiento y a la innovación en dicho ámbito. Las Administraciones educativas establecerán los mecanismos adecuados para que estos centros puedan realizar o dar soporte a la investigación científica y técnica, que les permita integrarse en el Sistema Español de Ciencia y Tecnología. (BOE 137, 2010: 48468)

A vinculación da investigación co Sistema Español de Ciencia e Tecnoloxía implica que a tal investigación non ten unha finalidade divulgativa, senón que se debe entender como unha investigación aplicada, na que cobra especial importancia o concepto de transferencia de coñecemento, como salientaba Vieites (2017: 657). É así é como van aparecendo importantes contradicións derivadas da ordenación dunhas ensinanzas que se ben son superiores, con equivalencias de grao e posgrao, se desenvolven en centros de educación secundaria, o que xera notables disfuncións (Vieites 2015b). Velaí unha das razóns polas que a ESAD de Galicia reclame a súa inmediata adscrición universitaria.

Malia que a Lei Xeral de Educación de 1970 impulsou a integración na universidade das ensinanzas superiores, medida que tamén contemplaba a Lei de Reforma Universitaria (LRU) de 1983, as ensinanzas artísticas superiores non seguiron ese camiño, e se ben a LRU dispoñía que as ensinanzas superiores que non se integrasen na universidade se rexerían por normas específicas (BOE 209, 1983: 24040), en ningún caso as administracións educativas desenvolveron esa norma específica para regular o funcionamento dos centros, alén da necesaria normativa de desenvolvemento curricular

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

16

Cabe destacar non obstante que durante o tempo en que Manuel Guede Oliva exerceu como director do Centro Dramático Galego, entre 2012 e 2015, a persoa que ostentaba a dirección da ESAD formaba parte do consello asesor do CDG. De igual modo desde a AGADIC adóitase contar con profesorado da ESAD para participar en comisións e xurados, o que supón un recoñecemento institucional indubidable.

dos estudos. Así se xerou o paradoxo de que estudos que conducen a titulacións equivalentes a todos os efectos a graos e posgraos universitarios (no ámbito do Estado español), se ofrezan en centros que se rexen pola normativa de secundaria e cun profesorado co mesmo nivel e complemento de destino que o profesorado de secundaria (Vieites 2015a).

É aquí onde cobran especial relevancia os conceptos antes invocados de lexitimidade, institucionalización, autoridade, poder, ou capital simbólico, pero igualmente o de prácticas sociais. Pois un dos problemas fundamentais da ESAD de Galicia, ou de calquera outro centro similar do Estado, deriva dunha ausencia de lexitimidade académica que lle debería outorgar a propia norma educativa, é dicir, a lexislación aplicable, elaborada polas administracións educativas, e con elas polo poder executivo e polo poder lexislativo. Ese déficit de lexitimación que nace das propias instancias que o deberan eliminar afecta negativamente a calquera proposta de desenvolvemento en calquera dos ámbitos que queiramos considerar, desde a mellora da oferta educativa, con programas de doutoramento ou con programas de formación aberta, ata o desenvolvemento do perfil profesional dos titulados e tituladas para o exercicio da docencia, toda vez que ningunha ESAD ten a autonomía suficiente para asinar convenios de prácticas con centros educativos para que o seu alumnado poida realizar un 'practicum' pedagóxico; no caso da competencia investigadora as disfuncións son moito maiores.

Para alén da lexitimidade que lle poidan outorgar, ou non, a nivel individual ou colectivo, o alumnado presente e pasado, ou os grupos de interese, vemos que son as propias administracións educativas as que a limitan de forma especialmente grave, en tanto a consideración dos centros e do seu profesorado como equivalentes ao nivel de educación secundaria impide a súa plena integración no Espazo Europeo da Educación Superior, como se ten explicado en diferentes traballos (Pastor 2012; Vieites 2016).¹⁶

Ademais da situación paradoxal que afecta a organización das ensinanza e dos centros que as ofertan, no caso da ESAD de Galicia, hai que considerar outras cuestións máis conxunturais pero igualmente relevantes. En primeiro lugar cómpre sinalar que o proxecto de desenvolvemento do centro viuse paralizado arredor do ano 2009, por dous factores especialmente substantivos. Por un lado un cambio de goberno na Xunta de Galicia, co que iso implica na paralización de liñas de traballo do goberno anterior, e como exemplo podemos invocar a desaparición do Plan Galego das Artes Escénicas, o primeiro plan estratéxico co que se contou en Galicia para o sector; por outro lado os efectos dunha crise económica que paralizou os investimentos en infraestruturas educativas, e entre eles a finalización da sede da ESAD, con eses dous edificios que son vitais para o pleno desenvolvemento das actividades de docencia, aprendizaxe, creación e investigación e que seguen pendentes de execución.

Velaí a razón de que no seu ciclo vital a ESAD estea aínda iniciando a fase do desenvolvemento, pois sen a concorrencia de parámetros tan substantivos como os que temos sinalado (adscripción universitaria, oferta de grao e posgrao, infraestruturas e dotacións previstas), resulta difícil avanzar e superar esa etapa. As deficiencias analizadas, sumadas á escasa autonomía organizativa coa que conta a ESAD, fai que non sempre se poidan desenvolver as liñas de actuación que serían desexables, para as que, por outra parte, tampouco existen recursos suficientes. Por todas esas razóns podemos dicir que a ESAD se encontra nunha fase de pacífica resistencia na espera de tempos mellores que permitan impulsar o seu pleno desenvolvemento, moi en consonancia co que ocorre no propio sistema teatral.

Con todo non hai dúbida de que tanto na fase de creación e posta en funcionamento, como nesta nova fase de desenvolvemento permanentemente inconclusa, hai cuestións especialmente relevantes que agora imos considerar en función das culturas antes invocadas, para considerar ata que punto esas culturas irradian o sistema. No caso da cultura científica, que viría sendo o saber e o saber facer do teatro, pero tamén o saber facer o saber e o facer, desde a ESAD téñense feito achegas importantes, tanto por parte do profesorado, sexa en formato de teses doutorais, libros, artigos, textos ou espectáculos, como do alumnado, especialmente a través de traballos de fin de máster, no Máster en Artes Escénicas da Universidade de Vigo, dando un pulo considerable a unha modalidade de estudos teatrais pouco habitual entre nós, como é a investigación aplicada á creación ou na creación.

No caso da cultura normativa, para alén do desenvolvemento da propia normativa dos estudos e do centro, os avances non son tan significativos, se ben debamos destacar o recoñecemento da titulación en arte dramática en diferentes convocatorias da administración cultural, nomeadamente as da AGADIC, como un mérito alegable. O Plan Galego das Artes Escénicas concedía á ESAD un rol substantivo nalgúns ámbitos, se ben o alcance de tales posibilidades quedou frustrado pola súa suspensión.

No caso da cultura empírica, os efectos seguramente serán maiores pero menos recoñecibles a primeira vista. Un traballo recente de González Salgado (2017) pon de manifesto o interesante proceso de incorporación á praxe escénica dunha disciplina como a dirección de actores e actrices, que deriva do traballo realizado na ESAD e nos traballos posteriores dos seus titulados e tituladas en dirección. De igual modo as formas, estratexias e metodoloxías do teatro posmoderno, que con Matarile Teatro constituían unha liña minoritaria aínda que esencial da nosa escena, colleron un pulo significativo coas primeiras promocións e compañías, pero tamén coa complicidade de espazos como a sala Ensalle de Vigo, onde se vén conformando ademais un público moi específico e atento a tales propostas. É aquí onde se fan necesarios traballos de campo para analizar cuestións relevantes, como veremos despois.

Conclusiones

Non se teñen realizado estudos en relación á incidencia que a ESAD de Galicia estea tendo no desenvolvemento do sistema teatral galego, ou sobre as relacións entre a ESAD e os diferentes axentes e institucións do sistema, para alén da constatación dalgúns datos empíricos, como o número de compañías creadas por titulados e tituladas, a emerxencia dun importante grupo de dramaturgas formadas na ESAD ou o feito de que das doce persoas que integran a Xunta directiva da Asociación de Actores e Actrices de Galicia, cinco sexan tituladas da ESAD. O único traballo cunha certa entidade é o realizado polas profesoras María Dapía, Reyes Fernández González e polo profesor Manuel Vieites, da Universidade de Vigo, en torno á inserción laboral dos titulados e tituladas das promocións que inician estudos entre 2005 e 2009, é dicir, das promocións LOXSE, e que ofrece interesante información en relación á valoración positiva dos estudos, pero tamén en relación ás debilidades e fortalezas daquel plan de estudos, e fundamentalmente en relación aos ámbitos profesionais dominantes na súa experiencia laboral, nos que destacan, ademais da creación teatral, a produción

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

17

Presentamos as máis importantes, desde unha perspectiva vinculada coa transición á vida activa, pero poderíamos considerar moitas outras que aínda incidirían máis no sistema teatral, como sería por exemplo a creación na ESAD do Centro de Documentación Teatral de Galicia, seguramente o mellor emprazamento para unha iniciativa tan vinculada coa preservación e posta en valor da memoria e do patrimonio, e da investigación neses eidos.

audiovisual xunto coa animación e a educación teatral. Un estudo que viña confirmar hipóteses de traballo contidas naquel traballo coordinado por Héctor Pose Porto e asinado con José Antonio Caride, Rita Gradaílle e Manuel Vieites (2009) realizado ao longo de 2008 co patrocinio da Axencia Galega para as Industrias Culturais.

Este último traballo, no que se consideraban novos espazos profesionais no eido das artes escénicas, viña poñer de relevo a importancia dun campo de estudo e investigación directamente vinculado con esa dobre vocación sistémica da ESAD de Galicia, en tanto os seus titulados e tituladas inician a vida laboral combinando ambos mundos en bastantes ocasións. Falamos da necesidade de analizar polo miúdo as profesións do teatro, sexa nos territorios do campo educativo sexa nos do campo cultural, pois os titulados e tituladas, en efecto, poden exercer funcións en ámbitos de creación, xestión, investigación, animación, formación ou educación, ofrecendo cada un deles opcións diversas. E sendo así, unha das misións da ESAD sería a de impulsar medidas para o pleno desenvolvemento e recoñecemento deses ámbitos, pero tamén para a súa regulación, algo especialmente relevante nos ámbitos da animación, a formación e a educación, en tanto nos situamos en procesos de intervención psico-socio-educativa que esixen formación específica e unha cualificación axeitada. Nesa dirección seguen sendo de aplicación as consideracións que facía Vieites (2005a) en relación ao que implica ser un profesional da educación teatral, con independencia do nivel en que se exerza tal función.

A existencia da ESAD obriga a repensar as profesións para pasar dos tempos da vocación aos tempos da plena cualificación (Pazó 1998), o que esixe actuacións en diferentes eidos, que demandan debates pertinentes, por moito que xeren tensións e tirapuxas. Pensar as profesións, cando menos desde a ESAD de Galicia, implica imaxinar os espazos en que os titulados e tituladas van desenvolver a súa profesión, e se como antes se dixo tales persoas deben estar cualificadas para traballar nos eidos da creación, a investigación e a docencia, xusto sería determinar como exercer esas competencias e mostrar esa cualificación, o que nos leva a unha necesidade que se vén poñendo de manifesto en diferentes documentos: a necesaria converxencia con Europa en materia teatral, o que implicaría, cando menos, as seguintes liñas de traballo:¹⁷

- Un titulado superior en arte dramática podería iniciar o seu periplo profesional nun teatro, cun contrato en prácticas de dous anos de duración, e para iso en todos os teatros de titularidade pública, como acontece en toda Europa (Roth Lange 2007) debería haber unha compañía residente. Ese período de prácticas debería ir precedido dun 'practicum' cunha duración similar ao doutros 'practicum' doutras carreiras, pero en todo caso axustado ás tarefas a desenvolver. Todo iso esixe que nos convenios do sector se consideren ou se admitan esas dúas modalidades de incorporación ao mundo laboral, pois xa no seu día, e con enorme perspicacia e visión de futuro, Manuel Guede Oliva quixo poñer en marcha no Centro Dramático Galego, contra o ano 2013, unha experiencia que podería desembocar na creación dunha 'compañía xove', como a que existe na Compañía Nacional de Teatro Clásico, o que xerou un interesante debate aínda por concluír.
- Un titulado superior en arte dramática podería iniciar o seu periplo profesional nunha compañía estable, con sala ou sen ela, e nas

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

18

Para a realización destes e outros estudos sería fundamental que na propia ESAD, coa colaboración de departamentos universitarios que adoitan realizar tales traballos de campo, se puidese configurar un grupo de investigación específico, idea que só se poderá desenvolver trala adscrición do centro á universidade.

mesmas condicións que no caso anterior. A existencia de compañías residentes nos teatros de titularidade pública permitiría modificar de forma moi substantiva as dinámicas de exhibición e distribución, polo que estas compañías terían un acceso máis permanente a tales teatros.

· Un titulado superior en arte dramática podería iniciar o seu periplo profesional nun centro educativo, para o que a Consellería responsable da administración educativa debería promover que en cada centro educativo con máis de doce unidades houbera un profesor de teatro para desenvolver procesos de ensinanza e aprendizaxe con carácter formal e non formal. Evidentemente esta medida está vinculada coa regularización da educación teatral, o que esixe lexislación específica de ámbito estatal e/ou autonómico, se ben medidas como a que se propón terían un carácter experimental para calibrar os seus efectos e avanzar nesa regularización.

· Un titulado superior en arte dramática podería iniciar o seu periplo profesional como bolseiro de investigación vinculado a un proxecto de investigación, os que se deberían desenvolver entre a ESAD, os teatros, as compañías residentes, as compañías estables e outros axentes, para dar pleno sentido ao trinomio investigación, innovación e creación (I+i+C), como ten mostrado Vieites (2017: 652).

Como podemos ver, pensar en clave de sistema educativo ten unha clara incidencia no sistema teatral, e viceversa. Pensar as profesións implica, xa que logo, pensar os sistemas e propoñer aquelas melloras que permitan que as persoas que estudan nunha ESAD para ser profesionais poidan desempeñar adecuadamente tal profesión, en calquera dos ámbitos considerados. Pero pensar as profesións tamén implica pensar a formación, e dos traballos citados podemos tirar non poucas conclusións: unhas relativas á natureza e orientación dos estudos pero tamén do seu plan curricular, outras relativas ao rol da formación inicial e dos seus aspectos básicos (no grao) e complementarios (no máster), e outras relativas á posibilidade e á oportunidade de optar por un modelo interdisciplinario (Caride e Vieites 2017; González Salgado 2017) nun marco que agora privilexia a independencia disciplinar, como xa denunciara Morin en 1999. Todo iso esixe unha pequena revolución a desenvolver nun espazo que pola súa propia natureza é especialmente conservador.

Son moi relevantes e necesarios os estudos sobre a percepción institucional da ESAD de Galicia,¹⁸ e moi especialmente os que se poidan realizar entre os seus usuarios directos e indirectos, pero tamén entre os grupos de interese, que nos van dar conta de expectativas cumpridas e incumplidas, da visión que poidan ter do centro e das responsabilidades que lles trasladan. Tales estudos deberían ter como finalidade o desenvolvemento de plans de mellora nas diferentes liñas de traballo do centro, desde a atención ao público ata a oferta formativa, e moi especialmente a non formal, que podería ter moitas posibilidades se o centro estiver adscrito a unha universidade.

Igualmente relevantes son os estudos que sirvan para calibrar o nivel de cualificación acadado polos titulados e tituladas, destacando en cada caso eivas e carencias así como fortalezas; un estudo no que amais dos propios titulados tamén deberían participar as persoas coas que traballan, especialmente aquelas que teñan unha misión directiva, de supervisión ou produción. Así, por exemplo, no campo da interpretación sería especialmente relevante a opinión de directoras e directores de escena ou

de produción audiovisual, o que axudaría a identificar áreas de mellora. Tales estudos deberían ter como base o desempeño profesional do colectivo obxecto de análise pero tamén as competencias que promove ou non promove o plan de estudos, pois non se trata tanto das materias que se estudan, que tamén, canto do que se fai coas materias e nas materias, nesas horas que profesorado e alumnado comparten na aula e son donos e artífices da docencia, da aprendizaxe, da creación e da investigación, que de todo iso debe haber nunha aula. Non obstante, en tales estudos, especialmente no eido das conclusións e na articulación de plans de mellora, será conveniente evitar o que cabería denominar 'redución instrumental' ou 'pulsión tecnolóxica', consistente en eliminar do currículo todo aquilo ao que se lle atribúe, ás veces de forma errada ou arbitraria, un nesgo teórico, pois, para alén das consideracións que caiba tirar dese desprezo ou medo á teoría, como ben dicía Morin trátase de contribuír a que o alumnado amoble adecuadamente as súas cabezas, e non en convertelos en autómatas eficaces.

Traballar nesa perspectiva facilitaría unha maior relación entre todos os axentes do sistema, tanto no educativo como no teatral, pero tamén no cultural, e podería permitir unha maior colaboración na consecución de obxectivos comúns. Pero para iso cómpre partir dunhas condicións básicas, que pasan porque as administracións educativas e culturais outorguen un maior nivel de lexitimidade á ESAD a través de medidas como as que se propuxeron e resumimos:

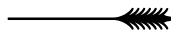
- Fomento do rol da ESAD desde as administracións educativas e culturais a partir do seu rol na estrutura e funcionamento de ambos sistemas.
- Adscrición á universidade de Vigo, e configuración dunha oferta educativa formal de grao e posgrao, pero tamén non formal, centrada na formación permanente e na formación inicial en animación teatral.
- Dotación de infraestruturas, equipamentos e recursos consonte a natureza do centro e dos estudos, o que implicaría unha aposta decidida polo sector da creación escénica como ámbito estratéxico na nosa cultura.
- Promoción da investigación aplicada a través de parcerías cos axentes do campo e da transferencia de resultados ao sector escénico.
- Fomento da carreira creadora e/ou investigadora do profesorado da ESAD, para que o cadro docente do centro sexa un referente recoñecido nas diferentes disciplinas e áreas de coñecemento propias das artes escénicas.

Tales medidas permitirían fomentar todo aquilo que antes considerabamos trazos pertinentes dunha institución recoñecida e valorada, cun alto nivel de lexitimidade e autoridade, cun notable valor simbólico, sempre a través do pleno desenvolvemento dunhas culturas científica, normativa e empírica capaces de arrequecer os sistemas dos que forma parte. Tales medidas permitirían igualmente elevar o nivel de esixencia a toda a comunidade educativa.

En xuño de 2020 a ESAD celebrará o seu décimo quinto aniversario e se, como dicía o tango, vinte anos non son nada, menos son quince na vida dunha institución feita para perdurar e para mellorar co tempo. E botando man da forma galega de filosofar, tan querida a Rafael Dieste, podemos concluir dicindo que esta é a Escola que temos, e se ben é certo que podería

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise
Manuel F. Vieites*

ser mellor, non é menos certo que podería ser tamén moito peor, ou non ser simplemente. En calquera caso, xa temos Escola e, como dicía Castelao, hai tarefa abonda para seguir facendo Escola, con todos e con todas, para todas e para todos.

Obras citadas

- ADE, 2017. 'Declaración de la ADE sobre las funciones del director de escena', disponible en: http://www.adeteatro.com/detalle_noticia.php?id_noticia=141
- BATESON, Gregory, 1990. 'Posiciones teóricas. Comunicación', en Winkin 1990: 120-150.
- BERGER, Peter L. & LUCKMANN, Thomas, 1986. *La construcción social de la realidad* (Buenos Aires: Amorrortu).
- BERTALANFFY, Ludwig Von, 1950. 'An Outline of General System Theory', *British Journal for the Philosophy of Science* 2: 134-165.
- , 1976. *Teoría general de los sistemas* (México: Fondo de Cultura Económica).
- BISCAÍNHO-FERNANDES, Carlos C., 2007. *A Escola Dramática Galega na configuración do sistema teatral* (Bertamiráns: Laiovento).
- , 2017a. 'Fernando Osorio do Campo: historia dunha investigación', *Madrygal* 20: 11-19.
- , 2017b. *Fernando Osorio do Campo. Unha vida sen treguas* (Ferrol: Edicións Embora).
- BOURDIEU, Pierre, 1988. *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto* (Madrid: Taurus).
- , 1995. *Las reglas del arte. Génesis y estructura del campo literario* (Barcelona: Editorial Anagrama).
- , 2003. *Creencia artística y bienes simbólicos* (Córdoba, AR: Aurelia Rivera).
- BUNGE, Mario, 2002. *Crisis y reconstrucción de la filosofía* (Barcelona: Gedisa).
- BURKE, Kenneth, 1945. *A Grammar of Motives* (New York: Prentice Hall).
- CARIDE, José A., TRILLO, Felipe & VIEITES, Manuel F., 2005. *Arte dramática e función docente* (Santiago: Consello da Cultura Galega).
- CARIDE GÓMEZ, José Antonio & TRILLO ALONSO, Felipe, eds., 2010. *Diccionario galego de Pedagogía* (Vigo: Galaxia).
- CARRERA RAMÍREZ, Fernando, 2014. 'Una plataforma muy estable', *Danzararte* 8: 77-93.
- CASTIÑEIRA, Xavier, 2013. 'Orígenes de la dirección de escena en Galicia. Fernando Osorio: intrahistoria de un desengaño', *ADE/Teatro* 144: 147-152.

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

COLOM, Antoni J., 2002. *La (de)construcción del pensamiento pedagógico* (Barcelona: Paidós).

CCG, 1998. *Escola superior de arte dramática de Galicia (Proxecto)* (Santiago: CCG).

CORTINA, Adela, 2013. 'El futuro de las humanidades', *Revista Chilena de Literatura* 84: 207-217.

COSTA, Antón, 2010. 'Historia da educación', en Caride Gómez & Trillo Alonso 2010: 335-337.

DOMINGO SEGOVIA, Jesús & BOLÍVAR BOTÍA, Antonio, 1996. 'Procesos de desarrollo institucional de un centro escolar. Una aproximación biográfico-narrativa', *Enseñanza* 14: 17-39.

DUBET, François, 2007. 'El declive y las mutaciones de la institución', *Revista de Antropología Social* 16: 39-66.

EAGLETON, Terry, 1997. *Ideología. Una introducción* (Barcelona: Paidós).

ESCOLANO BENITO, Agustín, 2002. *La educación en la España contemporánea. Políticas educativas, escolarización y culturas pedagógicas* (Madrid: Biblioteca Nueva).

FERNÁNDEZ TORRES, Alberto, 2000. 'La piedra que cae en el agua. Breves reflexiones sobre la evolución del "sistema teatral" español (1940-1985)', *ADE/Teatro* 82: 28-39.

FERNÁNDEZ VIEITES, Manuel, 2010. 'As artes escénicas en Galicia. Elementos para unha diagnose', en Freixanes & Meixide 2010: 463-537.

FIGUEROA, Antón, 2010. *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego* (Bertamiráns: Laiovento).

FINLAY, Linda, 2008. 'Reflecting on "Reflective Practice"', disponible en: <http://www.open.ac.uk/opencetl/resources/pbpl-resources/finlay-l-2008-reflecting-reflective-practice-pbpl-paper-52>

FREIXANES, Víctor F. & MEIXIDE, Alberto, eds., 2010. *O Capital da cultura: unha achega ás industrias culturais de Galicia* (A Coruña: Fundación Caixa Galicia).

GARNIER, Emmanuelle & ABUÍN, Anxo, eds., 2014. *Nouvelles scènes, nouveaux dispositifs: l'émergence du théâtre galicien* (Carnières, BE: Lansman).

GIMENO SACRISTÁN, José, 1988. *La pedagogía por objetivos: Obsesión por la eficiencia* (Madrid: Morata).

—, 2005. *La educación que aún es posible* (Madrid: Morata).

GIMENO SACRISTÁN, José & PÉREZ GÓMEZ, Ángel I., 1993. *Comprender y transformar la enseñanza* (Madrid: Morata).

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

GOFFMAN, Erving, 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York: Anchor Books).

GÓMEZ DACAL, Gonzalo, 1981. 'La teoría general de sistemas aplicada al centro escolar', *Revista de educación* 266: 5-40.

GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán, 2000. *Resistencia cultural e diferenza histórica* (Santiago: Sotelo Blanco).

GONZÁLEZ SALGADO, Daniel, 2017. *A dirección actoral como disciplina académica. Aspectos científicos, empíricos e curriculares da formación en dirección escénica na ESADG (2005-2016)*, tese de doutoramento dispoñible en: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=136803>

GROS SALVAT, Begoña, 1996. 'Pensar sobre la educación desde una concepción sistémico-cibernética', *Teoría de la educación* 8: 81-94.

HERODOTO, 2006. *Historia* (Madrid: Cátedra).

HODGSON, Geoffrey M., 2006. 'What Are Institutions?', *Journal of Economic Issues* XL(1): 1-25.

LÓPEZ SILVA, Inmaculada, 2015. *Resistir no escenario: cara a unha historia institucional do teatro galego* (Santiago: Universidade de Santiago).

LUCKMANN, Thomas, 1996. *Teoría de la acción humana* (Barcelona: Paidós).

LUHMANN, Niklas, 1990. *Sociedad y sistema: la ambición de la teoría* (Barcelona: Paidós).

MACKAYE, Percy, 2015. *Por un teatro cívico* (Madrid: Publicaciones de la ADE).

MARTÍNEZ GONZÁLEZ, Francisco, 2015. 'Conservatorios superiores de música: el drama de la memoria en un escenario de crisis globalizada', *Revista Internacional de Educación Musical* 3: 51-58.

MARTÍNEZ MIGUÉLEZ, Miguel, 1989. *Comportamiento humano. Nuevos métodos de investigación* (México: Editorial Trillas).

MORIN, Edgar, 1996. *Introducción al pensamiento complejo* (Barcelona: Gedisa).

—, 1999. *La cabeza bien puesta. Bases para una reforma educativa* (Buenos Aires: Nueva Visión).

—, 2016. *Enseñar a vivir. Manifiesto para cambiar la educación* (Barcelona: Paidós).

PASCUAL, Roberto, (2005). 'Os estudos superiores de arte dramática en ou para Galicia', *Revista das artes* 12: 12-14.

PASTOR, Pasqual, 2012. 'La música a la universidad', *Eufonía. Didáctica de la música* 56: 52-69.

PAZÓ, Cándido, 1998. 'O oficio de actor', en Vieites 1998: 145-158.

—, 2005. 'Escola de Arte Dramática de Galiza. Chega Godot?', *Escaramuza* 19: 2-3.

PEASU, (2012). 'Por la Integración de las EEAASS en la Universidad',
disponible en: https://issuu.com/mastergestioncultural/docs/mgc10_issuu_nov

PÉREZ GÓMEZ, Ángel I., 1993. 'La función y formación del profesorado en la enseñanza para la comprensión. Diferentes perspectivas', en Gimeno Sacristán & Pérez Gómez 1993: 398-429.

POSE, Héctor M., CARIDE, José A., GRADAILLE, Rita & Vieites, Manuel F., 2008. *Das funcións sociais e dos novos espazos profesionais para as artes escénicas en Galicia* (Santiago: AGADIC).

RODRÍGUEZ, Carlos & VIEITES, Manuel F., eds., 2010. *Teatrología. Nuevas perspectivas* (Ciudad Real: Ñaque).

RODRÍGUEZ LÓPEZ-VÁZQUEZ, Alfredo, 2001, 'Unha proposta universitaria para o ensino do teatro', *Revista Galega de Teatro* 29: 44-47.

ROTH-LANGE, Friedhelm, 2007. '¿Alemania – un paraíso teatral?', *ADE/Teatro* 118: 94-103.

SALGUEIRO, Roberto, 1993. 'O ensino da Arte Dramática en Galicia', *Información teatral* 9: 45-49.

—, 'O Real Decreto 754/1992', *Revista Galega de Educación* 28: 2.

—, 2000. 'Breve reflexión sobre o panorama actual da formación teatral en Galicia: visións, proxectos e estratexias no minifundio intelectual galego', *Casabamlet* 2: 102-105.

SHEVTSOVA, María, 2009. *Sociology of Theatre and Performance* (Verona: QuiEdit).

SOLVEIRA, Ricardo, 2006. 'La formación teatral: notas sobre la ESAD de Galicia', *ADE/Teatro* 112: 244-249.

VIEITES, Manuel F., 1993. 'Teatro, expresión dramática e educación teatral en Galicia', *Información teatral* 9: 6-23.

—, 1997. 'O ensino teatral en Galicia', *Revista Galega de Educación* 28: 6-14.

—, (ed.) 1998. *Do novo teatro á nova dramaturxia (1965-1995)* (Vigo: Xerais).

—, 2000. 'A Escola Superior de Arte Dramática de Galicia. Unha realidade posible e necesaria', *Revista Galega do Ensino* 16: 163-182.

—, 2003. *A configuración do sistema teatral galego* (Santiago: Laivento).

- , 2005a. 'Educación teatral e estudos de arte dramática', en Caride, Trillo & Vieites 2005: 15-138.
- , 2005b. 'Informe para a implantación dos estudos de arte dramática en Galicia', en Caride, Trillo & Vieites 2005: 313-346.
- , 2006a. 'Experiencias inaugurais de formación teatral en Galicia no tempo de Manuel LUGRÍS FREIRE', en Vieites 2006: 123-164.
- , 2006b. 'El proyecto educativo de centro en una Escuela Superior de Arte Dramático', *ADAXE* 20: 77-100.
- , ed., 2006c. *Manuel LUGRÍS FREIRE. Do texto ao escenario* (Vigo: Galaxia).
- , 2007. 'Política teatral: en defensa del modelo sistémico', *ADE/Teatro* 118: 15-26.
- , 2010. 'De la teatrología: ¿Disciplina o marco disciplinar?', en Rodríguez & Vieites 2010: 13-35.
- , 2012. 'Para unha historia da educación teatral en Galicia. Aspectos básicos', *Sarmiento* 16: 81-100.
- , 2014a. 'La educación teatral: nuevos caminos en historia de la educación', *Historia de la educación* 33: 325-350.
- , 2014b. 'Educación teatral: una propuesta de sistematización', *Teoría de la Educación* 26(1): 77-101.
- , 2014c. 'La educación teatral en Galicia: crónica de un proceso inacabado', en Garnier & Abuín 2014: 23-43.
- , 2015a. 'Arte Dramático y universidad pública. Hacia una integración necesaria', *Profesorado, Revista de Currículum y formación del profesorado* 19 (1): 496-514.
- , 2015b. 'La investigación teatral en una perspectiva educativa: retos y posibilidades', *Educatio Siglo XXI* 33(2): 11-30.
- , 2016. 'Las enseñanzas artísticas superiores y el Espacio Europeo de Educación Superior en España. Una lectura crítica', *Revista Complutense de Educación* 27(2): 499-516.
- , 2017. *El teatro vacío. Manual de política teatral* (Madrid: Publicaciones de la ADE).
- VIEITES, Manuel F., DAPÍA, María D. & FERNÁNDEZ, Reyes, 2015. 'La inserción laboral de los titulados y tituladas en arte dramático de la ESADG', *Revista de Estudios e Investigación en Psicología y Educación*, volumen extra (07): 013-018, disponible en: <http://revistas.udc.es/index.php/reipe/issue/view/59/showToc>.

*A Escola Superior de Arte
Dramática de Galicia
no sistema teatral galego.
Ferramentas para unha análise*
Manuel F. Vieites

VIEITES, Manuel F., & Caride Gómez, José. A., 2017. 'Creación teatral e interdisciplinaria en la educación superior: hacia un proyecto formativo integrado en arte dramático', *Foro de Educación* 15(22):1-28.

VIEITES, Manuel F. & SOLVEIRA DÍAZ, Ricardo, 2018. 'Los inicios de la educación teatral superior en España. Primeras formulaciones y experiencias', *Historia y Memoria de la Educación* 7: 533-572.

VILLEGAS, Juan, 1997. *Para un modelo de historia del teatro* (Irvine, CA: Ediciones de Gestos).

WINKIN, Yves, (ed.) 1990. *La nueva comunicación* (Barcelona: Kairós).

ZABALZA, Miguel A., 2008a. 'Innovación en la Enseñanza Universitaria: el proceso de convergencia hacia un Espacio Europeo de Educación Superior', *Educação* 31(3): 199-209.

—, 2008b. 'El Espacio Europeo de Educación Superior: innovación en la enseñanza universitaria', *Innovación Educativa* 18: 69-95.